

מאה שנה של ילדות, של הורות ושל משפחה בקיבוץ

עמיה ליבליך

א. מבוא

במוקד יום הולדתו המאה של הקיבוץ הישראלי ניצבת השאלה אם הקיבוץ הגיע לסוף דרכו. מצד אחד, נתון מדאיג: היום קיימים רק שישים 'קיבוצים שיתופיים'. עצם הצורך לציין קיבוץ 'שיתופי' כנגד 'בלתי שיתופי' (או כל מונח אחר) מעיד על התמורה שחלה במושג ובפרקטיקה הנלווית לו. מצד שני, חוקר הקיבוץ מוקי צור טוען כי מאז שהקימו את הקיבוץ הספידו אותו והביעו דאגה שמא הגיע לסוף דרכו, אם מפני שקומקום הוכנס לשימוש אישי בחדר החבר או מפני שבוטלה המקלחת הציבורית; לכן גם הפעם איננו נבהל. אף על פי שסוגיה חשובה זו איננה במרכז מאמר זה, ברור כי היא מרחפת מעל כל דיון היסטורי או אקטואלי העוסק בחיי הקיבוץ. מאמר זה עוסק במשפחה, בהורות ובילדות בקיבוץ, בעיקר בראשיתו, ונוגע בעקיפין גם בבעיית החברה, סוגיה הנחקרת בסוציולוגיה של המיגדר. גיליתי מיגוון רב של עבודות וסוגות. כחוקרת של מדעי החברה נראה לי כי אפשר למיין בקווים כלליים עבודות אלה לשש קבוצות:

1. מחקרים אובייקטיביים במדעי החברה ובהיגוץ: היום הם נקראים לעתים 'כמותניים'. מחקרים אלה מבוססים על שאלונים, על סקרים, על ניסויים ועל תצפיות שדגלו באובייקטיביות וביטאו את תוצאותיהם באופן סטטיסטי.
2. מחקרים איכותניים בזמן אמת: מחקרים תיאוריים או אנתרופולוגיים המבוססים על תצפיות החוקר (שבא מבחוץ) ועל פרשנותו להיבטים שונים של הנושא הנחקר.

* מאמר זה מבוסס על הרצאה בכנס 'הקיבוץ: בין משפחת היחיד למשפחת הרבים', אוניברסיטת תל-אביב, 7.9.2009.

3. מחקרים איכותניים נרטיביים-רטרוספקטיביים: סיפורי חיים המבוססים על ראיונות מחקר, שיש בהם מבט לאחור או שימוש בכתבי זיכרונות ואוטוביוגרפיות שפורסמו למטרות שונות.
 4. מחקרי מקרה (case studies): עבודות של אנשי בריאות הנפש המבוססות על המפגש עם לקוחות מטופלים מחברי הקיבוץ בהווה או בעבר.
 5. יומנים וטקסטים שונים מהסוג המצוי בארכיוני הקיבוצים השונים, הכוללים תיעוד הנושא בזמן התרחשותו.
 6. ביטויים אמנותיים של התייחסות לנושא בספרות היפה, בשירה, בקולנוע, במחזאות, בתערוכות ועוד.
- כפי שאפשר להתרשם מרשימה זו, מבחר המקורות לשאלת המשפחה בקיבוץ הוא עצום. נוסף על ההתעניינות המחקרית שתמיד ראתה את הקיבוץ כמעבדה אנושית מרתקת, בשנים האחרונות אנו עדים ל'פיצוץ' של ביטויים יצירתיים מכל הסוגים, בעיקר בספרות היפה ובקולנוע, המציגים את הפרט ואת הכלל בקיבוץ מנקודות מבט רבות. במאמר זה אני דוגמת מהשפע הזה, במיוחד מארבעת הסוגים הראשונים שברשימה שלמעלה. אתמקד בחידוש העיקרי של החינוך הקיבוצי ובסימן ההיכר שלו – הלינה המשותפת בבית הילדים כפי שנחקרה מפרספקטיבה של הילדים שגדלו במערכת זו ושל הוריהם, ובמיוחד האמהות.
- יכולתנו להכליל בשאלות אנושיות מורכבות, כמו חיי המשפחה והשפעתם על התפתחות האישיות, שנויה במחלוקת. נוסף על כך שפע השיטות, ההשערות והמימצאים גורם גם לכך שקשה מאוד להגיע לכלל הסכמה בעניינים שלפנינו. השתדלתי לרכז טענות שנטענו מעל במות רציניות ובכמה מקורות, ושחזקו במהלך השנים בתודעת החוקרות והחוקרים; אך לכל אמירה כמעט מתאימה הסתייגות, ולכל כלל יש יוצאים מהכלל. ברור שמקומם של החוקר או החוקרת, ומעמדם – אם הם חברי קיבוץ בהווה או בעבר או אינם כאלה, אם הם תושבי מדינת ישראל או מבקרים מבחוץ – ועמדתם כלפי הקיבוץ וערכיו משפיעים על התמונה המצטיירת מדבריהם. בנוגע להטיות אפשריות של כותבת מאמר זה אציין רק שאינני, ולא הייתי, חברת קיבוץ. כמו כן אני מאמינה כי המחקר האיכותני, המבוסס על הסובייקטיביות של הדיווח, הוא הדרך העדיפה להבנת תופעות שונות במדעי החברה. הסיכום שיובא להלן והבחירה במקורות שייסקרו הם כמובן על אחריותי האישית, ואין ספק כי האינטגרציה המלאה של כל הספרות הזו עדיין לפנינו.

ב. סקירה היסטורית של החינוך המשותף מנקודת מבט של מדעי החברה

עקרון היסוד של חינוך הילדים בתנועה הקיבוצית, בהסתמך על שמואל גולן, מנחם גרסון ואחרים,¹ הוא כי הילד שנולד בקיבוץ זכה לחברות קהילתי. לשם כך יצר הקיבוץ מערך שבו כל ילד היה הילד של הקיבוץ, והחברה לקחה על עצמה אחריות מלאה לצרכיו החומריים, הרפואיים והרוחניים. מראשיתו חשב הקיבוץ עצמו לקהילה שהילדים עומדים במרכז עניינה. החינוך הקיבוצי בבית הילדים, עם הלינה המשותפת מראשית החיים, נבע משלושה מקורות:

1. עניינים פיזיים וביטחוניים: החלוצים התיישבו במקומות קשים ומרוחקים בגלל מסירותם למטרות הלאומיות. ההחלטה לגדל את הילדים במשותף נבעה מכוונתם להגן על הילדים ולתרום לרווחתם. תנאים קשים ותמותה גבוהה של תינוקות העמידו אתגר קשה בגידול הילדים, שהצריך עמידה על תנאים וכללים נוקשים בטיפול בתינוקות ובילדים. אכן, הצלחת המטפלות בהורדה למינימום של תמותת התינוקות בקיבוצים, היא עובדה ידועה. בקיבוצים רבים שהתקיימו בראשית דרכם בתנאים ארעיים שונים, הילדים שנולדו שוכנו במבנה הבנוי היחיד של הקבוצה כדי להקנות להם את התנאים המיטיבים ביותר. הילדים בקיבוץ מעולם לא רעבו, כעוד המבוגרים חיו באוהלים ומזונם היה מוקצב ומוגבל.
2. עניינים אידאולוגיים: אלה כללו שתי מגמות אידאולוגיות שהשפיעו על עיצוב החינוך המשותף. ראשית, במבט על ההורות – הקיבוץ דגל בכיטול אי השוויון בין המינים. המחשבה הייתה שהוצאת הילד מהבית תשחרר את אמו, האישה, לעבודה ולפעילות ציבורית שווה לזו של הגבר. שנית, במבט על הילדים – הקיבוץ דגל ברעיון של טיפוח 'אדם חדש' או 'יהודי חדש' אשר יוכן היטב לחיי שיתוף ועבודה גופנית. החינוך המקצועי המשותף בבית הילדים היה אמור לעצב את אישיותם של הילדים המתחנכים בו ולהשיג מטרה ערכית זו עבור הדור הבא.
3. השפעות מדעיות – התיאוריה הפסיכואנליטית: להוגי הקיבוץ הייתה כוונה לבסס את חינוך הילד על מערכת מדעית ורציונלית במקום על האינטואיציה ההורית השגויה. בהשפעת הפסיכואנליזה הפרוידיאנית ראו הוגי החינוך המשותף את היחסים במשפחה הגרעינית המסורתית כטעוני קונפליקטים בלתי פתירים. על ידי הרחקת הילד מהוריו חשבו כי אפשר להימנע מקונפליקטים אלה, ובמיוחד מתסביך אדיפוס שבמרכזם. במהלך השנים היתוספו מימצאיהם של פֶּנְה שפיץ, ג'ון בולבי וז'אן פיאג'ה למאגר הידע הפסיכולוגי שהשפיע על עיצוב החינוך הקיבוצי.²

1 שמואל גולן, החינוך המשותף, תל-אביב 1961; מנחם גרסון, חינוך ומשפחה במציאות הקיבוץ, תל-אביב 1968. ראו גם ביבליוגרפיה מקיפה אצל יחזקאל דר (עורך), חינוך בקיבוץ משתנה: מבטים סוציולוגיים ופסיכולוגיים, ירושלים 1998 (להלן: דר ועורך), חינוך בקיבוץ משתנה.

2 יש לציין לשבח את הבקאות הפסיכולוגיות של דור המחנכים בקיבוץ בתקופה שבה התקשרות המדעית

לשלושת גורמי היסוד האלה יש להוסיף את העובדה שהורים בקיבוץ הבראשיתי קטעו את רצף הדורות עם עלייתם לארץ, וכמעט לא קיימו קשר עם הוריהם, שרכים מהם נפטרו במהלך השנים. לרשותם לא עמדה 'חכמת סבתות', והם גם פנו לה עורף כמתכון ליצירת 'היהודי הגלותי'. לכן אמהות צעירות וחסרות ביטחון סמכו באופן עיוור על הרשות המקצועית – המטפלת ומומחים אחרים – גם כשהמליצו על צעדים שנגדו את רגשות האם הטבעיים שלהן. ביטול המשפחה כיחידה כלכלית העומדת ברשות עצמה, והשינוי במעמדו הסמכותי של האב כראש משפחה במשפחה הקיבוצית, יצרו תמורה משמעותית במוסד המשפחה המסורתי. במסגרת מהפכנית זו, ההוצאה של פונקציית החינוך מהבית לידי גורמים מוסדיים קולקטיביים נתפסה כטבעית וכמתקבלת על הדעת.

כתוצאה מכל התהליכים האלה התפתח הקונצפט החינוכי של שני מרכזים רגשיים נפרדים שיועמדו לרשות ילדי הקיבוץ: בית הילדים, ה'בית', הוא הסמכות החינוכית והאחראי לכל צרכיו, ובית ההורים, ה'חדר', יעניק לו את האהבה ההורית, בלי שתופעל עליו סמכות הורית. המטפלת נכנסה למערכת זו כדמות המרכזית של בית הילדים. היא הוגדרה כבעלת הסמכות והאחריות שתעשה הכול באופן אוניקטיבי ומקצועי, מבלי לפגוע באהבת ההורים. נוסף על כך, בעוד המטפלת הקבועה עסקה בעבודתה עם הילדים בשעות היום ולעתים גם בזמן ההשכבה בבית הילדים, היה תפקיד מיוחד לשומרי או לשומרות הלילה, שביקרו את הילדים בלינה המשותפת לפי לוח תורנות והיו לעתים קרובות זרים לילדים. החיים בקבוצת השווים בבית הילדים נתפסו כחלק בלתי נפרד מהמערכת החינוכית, שמטרתה לחנך את הילד לחברות בקיבוץ.

כפועל נוצרו אפוא שלושה מוקדים בחיברות של הילד בקיבוץ: ההורים, המטפלת וקבוצת השווים. אפשר לראות את שלושת המוקדים הללו כמוקפים במעגל הקיבוץ בשלמותו כאשר מבוגרים רבים מתפקדים מדי פעם כמבוגר משמעותי לילד שאינו קרוב אליהם קירבת דם, ואסיפת הקיבוץ דנה לעתים קרובות בסוגיות חינוכיות כלליות או פרטיות. קיבוצים שונים מזרמים שונים הפעילו את השיטה בווריאציות קלות. ברובם בילו הילדים רוב זמנם בבית הילדים, בחברת הילדים ובהשגחת המטפלת, ורק שעות ספורות אחרי הצהריים – 'שעות האהבה' – בילו בחדר ההורים.

עם זאת, טעות היא לראות את המערכת כסטטית לאורך השנים. בין התהליכים ההיסטוריים אפשר להתעכב על כמה צמתים חשובים. אחד מהם מבנה את השינוי כמעבר מהמודל הרפואי למודל הפסיכולוגי. בתפיסה זו שלט בשלב הראשון המודל הרפואי, שניסה למנוע תמותת תינוקות ומחלות מדבקות והקפיד על סטריליזציה, ועל זמני ביקור הורים מוגבלים מאוד. הנוקשות של אותם ימים הקשתה על הורים רבים, ובוודאי גם על הילדים ועל המטפלות. אחרי מלחמת השחרור, עם הופעת מחקרי שפיץ וכולבי על החסך הרגשי והשפעותיו ההרסניות על התפתחותם הפיזית והנפשית של ילדים, הוגדל

חלקם של ההורים, בייחוד של האמהות, בטיפול בתינוקות ובהנקה. בתקופה זו הופחת מספר הילדים בקבוצה והודגש יותר הצד הרגשי ביחסה של המטפלת לילדים. גם השפעת התיאוריה של פיאז'ה גרמה לשינוי שהתמקד במתן תשומת לב רבה יותר לפיתוח השכלי, למשחק וליצירתיות בעבודת הגן.

תהליך שינוי אחר מיוחס למנטליות השונה של בני העליות השונות ולהשפעותיהן התרבותיות. לפי חוקרי ההיסטוריה הקיבוצית, אנשי העלייה השנייה לא ראו את החינוך הקיבוצי בצורתו הסינתטית הנוקשה בעין יפה, ונטו לכיוון המשפחתי. חלוצי העלייה השלישית, שהושפעו גם מהקומוניזם-סוציאליזם וגם מהפסיכואנליזה, הכריעו את הכף. הוויכוחים הסתיימו, והמבנה שתואר למעלה נעשה הדגם המקובל בחינוך הקיבוצי בקיבוצי הארץ על זרמיהם השונים. הורים שלא הצליחו להסתגל למבנה זה, נענשו בצורות שונות. רבים עזבו את הקיבוץ על רקע זה. במהלך השנים היו תהליכים מקבילים של לבטים וביקורת המתועדים ביומני התקופה ובפרוטוקולי האסיפות השמורים בארכיוני הקיבוצים, ומצאו את דרכם מוקדם למדי בביטויים אמנותיים שונים.³ שינויים קלים אכן התרחשו במערכת החינוכית לאורך כל התקופה, ובכל זאת כמשך כשבעה עשורים היא הייתה סימן ההיכר המרכזי של הקיבוצים.

הלינה המשותפת לא שחררה את הנשים. רוב המחקר מסכם כי החברות בקיבוץ לא קיבלו – או לקחו לעצמן – הזדמנויות שוות לאלה של הגברים בממד המקצועי או הפוליטי. רובן הגדול עסק בתפקידי שירות 'נשיים' לקהילה, ומילא את תפקיד המטפלת, המבשלת או הכובסת בחייהן המקצועיים. הן גם לא נטו לקחת חלק פעיל בניהול הקיבוצים. עם זאת, במשך השנים תפקיד ההורים בחינוך הלך וגדל, ואילו מעמדו של בית התינוקות והילדים הלך ונחלש. אולם השינוי הגדול והידוע היה ביטול הלינה המשותפת והמעבר ללינה המשפחתית, שינוי שקרה בשנות השמונים והתשעים. בשנות התשעים נטשו כבר כל הקיבוצים את הלינה המשותפת. לעתים התרחש התהליך במרידה של האמהות במימסד הקיבוצי שנחלש, ללא החלטה ממוסדת אלא 'מן השטח', ורק אחר כך עבר מיסוד וארגון מסודרים. ברבים מהקיבוצים נעשה המהפך ללא התחשבות בעלותו הכלכלית, מה שתרם לערעור החוסן הכלכלי של הקיבוץ. במקביל לשינוי הממשי החל גל ביקורת על החינוך הקיבוצי, ובעיקר על החיים בבית הילדים ועל הלינה המשותפת. ביטויי חרטה של אמהות וסיפורי ייסורים של ילדות וילדים מצאו את דרכם לספרות החינוכית או הפסיכולוגית ולתקשורת. ספרה של נורית לשם, *שירת הדשא*, היה אחד מנקודות הציון המשמעותיות של פריצת סכרים זו.⁴

בוויכוחים הציבוריים שהתעוררו, טוענים מגונני החינוך המשותף היום שהוא היה המתאים ביותר לזמנו ומוצדק מהבחינות שתיארנו למעלה. היבטים שליליים שאנו רואים

3 ראו, דוד מלץ, *מעגלות*, תל-אביב תש"ה (להלן: מלץ, *מעגלות*).

4 נורית לשם, *שירת הדשא*, רמת אפעל 1991 (להלן: לשם, *שירת הדשא*).

היום אי אפשר היה לראות אז. מבחינת הילדים שהתחנכו בתנועה הקיבוצית, אם אמנם היו פגיעות בנפשם כתולדה של החסך ההורי, טוענים אותם מגוננים כי היו 'איזונים' לפגיעות אלה, כגון הצמיחה הטבעית בסביבה חופשית ובחיק הטבע, ולעתים קרובות גם החברות שהתפתחה בקבוצת השווים. בזכותם גדלו בני הקיבוץ היטב למרות החסכים ההוריים. מבחינת ההורים נשאר הנושא מעורפל. האם סבל האמהות ותחושת האשמה שלהן, שהרבו להופיע בספרות ובתקשורת בשלהי המאה העשרים, היו קיימים בזמן אמת גם אז, כשהיו אמהות צעירות, או שזוהי חוויה רטרוספקטיבית? קשה לקבוע, אך יש לדעת כי גם כאב רטרוספקטיבי איננו נעים כלל...

עם השינויים הגדולים שחלו בקיבוצי הארץ בשנים האחרונות, השתנו גם כללי החינוך הקיבוצי, ואף נוצרה דיפרנציאציה גדולה בין הקהילות הקיבוציות. בקיבוצים רבים המצב כיום הוא שתינוק מבלה עם אמו בזמן שלושת חודשי חופשת הלידה שלה. אחר כך היא חוזרת לעבודה חלקית ועדיין מבקרת אותו הרבה בבית התינוקות, במיוחד אם היא מיניקה אותו. במהלך השנה הראשונה חוזרת האם לעבודה והילד עובר לבית התינוקות לכל שעות היום, עד השעה ארבע אחר הצהריים. גם היום הילד הצעיר בקיבוץ מבלה שעות רבות עם בני גילו ונחשף מוקדם ל'דיבורי מטפלות' – מונח פסיכולוגי שבו נעסוק בהמשך. ילדים לנים, כידוע, בבית הוריהם, אלא אם כן יש בקהילה מוסד חינוכי קיבוצי (פנימייתי) לגיל התיכון. ככל הקיבוצים המשפחה קיבלה על עצמה תפקידים חינוכיים רבים שהיו בעבר באחריותה של המטפלת. האיזון בין הקהילה והמשפחה בחיי הילד השתנה לטובת המשפחה.

ג. מחקר כמותני ואנתרופולוגי

רבים הסיכומים של המחקר החינוכי, הסוציולוגי והפסיכולוגי של 'המעבדה האנושית' שסיפק הקיבוץ לחוקרים על המתכונת המיוחדת של הסוציאליזציה של ילדים בקיבוץ, שבמרכזו הלינה המשותפת בבית הילדים.⁵ הקורפוס המחקרי שהופיע בספרות באמצע המאה העשרים גדול למדי, והביא חוקרים ידועים מחוץ לארץ להתבונן בתופעה החינוכית יוצאת הדופן ולכתוב עליה בספרות המקצועית. הממצאים הקלאסיים כללו גם מדידות מעקב ומבחנים אובייקטיביים של ילדי הקיבוץ וגם תצפיות על התנהגותם בבית הילדים. אותו זמן לא נעשה כמעט מחקר על הוריהם.

אף על פי שלא כל הממצאים המצוטטים עמדו במבחן הרפליקציה, יש הסכמה על החשובים שבהם, המשמשים כעין קנון קלאסי של הידע בתחום הנדון ומבוססים בעיקר על עבודותיהם של שלושה חוקרים אמריקניים: מלפורד ספיררו האנתרופולוג, אלברט יוראל רבין הפסיכולוג החברתי, וברונו בטלהיים הפסיכואנליטיקן. כאן נכרכו יחד מימצאים

5 ראו, למשל, דר (עורך), חינוך בקיבוץ משתנה; Ruth, Amia Liebllich, Ruth Josselson, Ruth Sharabany and Hadas Wiseman, *Conversation as Method: Analyzing the Relational World of People who were Raised Communally*, Thousand Oaks, CA 1997

אובייקטיביים, תצפיות וראיונות, חלקם סטטיסטיים ואחרים אנתרופולוגיים ופרשניים, שיצרו תמונה קוהרנטית למדי של התופעות. שלושת החוקרים הושפעו מאוד מהמימצא החשוב של שפיץ ובולבי על ההשפעות ההרסניות של המיסוד, ובעיקר של 'החסך האמהי', על התפתחותם הרגשית, הפיזית והשכלית של ילדי מוסדות. חוקרים קלאסיים אלה בחנו אם תופעות דומות קיימת גם בקרב ילדי החינוך הקיבוצי. אך כבואם לחקור את ילדי הקיבוץ למעשה, למי השוו אותם המחקרים הראשונים הללו? רק מיעוטם תכנן מערך השוואתי משוכלל של קבוצות ביקורת מתאימות. רובם בחן את התופעות שנחזו בקיבוץ על רקע ידע כללי על אודות התפתחותם של ילדים במשפחות מסורתיות – או בכתי יתומים... אני מציעה לסכם את המחקרים הקלאסיים האלה בשמונה הנקודות הבאות במשולב.

1. למרות סידורי הלינה והחינוך המשותפים, מערכות היחסים של הילדים עם ההורים בקיבוץ לא נפגעו. הילדים ידעו מי הם הוריהם ופיתחו אתם קשרים רגשיים משמעותיים (לא ברור אם גם במערכת הזוגית נשמרו יחסים רגשיים ומשפחתיים כאלה).
2. עם זאת, החוקרים הראשונים העריכו כי בחינוך הקיבוצי שבמרכזו הלינה המשותפת יש פגיעה בפיתוח הזהות האישית וביכולת לאינטימיות.
3. נראה כי לילדי הקיבוץ אין עניין ונטייה להשקיע במצוינות ובהישגים אישיים.
4. חסך רגשי כמו אצל ילדי מוסדות לא התגלה בקרב ילדי הקיבוץ. עם זאת, ילדים חלשים חשו לעתים רחוקים בידי המטפלת ו/או קבוצת הגיל שלהם.⁶
5. למרות ריבוי המטפלים/מטפלות הבאים במגע עם הילד מגיל רך, נוכחותם המתמדת גרמה להתפתחות אמון בסיסי אצל הילדים ומנעה חרדת פרידה או נטישה. עם זאת, רדידות רגשית מסוימת יוחסה לריבוי המטפלים הנ"ל.⁷
6. המחקר השיטתי שהשווה בין בני קיבוץ לבני גילם במושב, מצא עיכוב התפתחות קוגניטיבי ורגשי אצל ילדי הקיבוץ בגיל הרך. עיכוב זה נעלם כשהם מגיעים לגיל עשר. בגיל ההתבגרות מופיעה התהפכות, עם עדיפות רגשית של ילדי הקיבוצים, שתהליך התבגרותם בעייתי פחות.⁸
7. מחקרים מאוחרים יותר, בשנות השישים-שבעים, לא שחזרו שום פיגור התפתחותי גם בגיל הרך. כמעקב לטווח ארוך נמצאו הצעירים ילדי הקיבוץ מפותחים היטב, בריאים ועצמאיים במיוחד (מה שתרום להצטיינותם בצה"ל).
8. מעקב שנמשך 25 שנה גילה פגיעה מסוימת באיכות האינטימיות הזוגית, בחברות וברגשות.⁹

Melford E. Spiro, *Children of the Kibbutz*, New York 1958 6
 Bruno Bettelheim, *The Children of the Dream*, London 1969 7
 Albert Israel Rabin, *Growing up in the Kibbutz*, New York 1965 8
 Albert Israel Rabin and Benjamin Beit Halachmi, *Twenty Years Later: Kibbutz Children Grown up*, New York 1982 9

בסיכום זהיר, המימצאים הקלאסיים מצביעים על כך שחוויה של ילדי הלינה המשותפת אכן מיוחדת ושונה, אבל – פרט לנושא האינטימיות שהוא קשה מאוד להערכה – איננה נופלת או עולה בתוצאותיה הפסיכולוגיות בהשוואה לקבוצה מקבילה של ילדים שעברו סוציאליזציה משפחתית רגילה.

המחקר על ילדים שגדלו בחינוך הקיבוצי המשיך לעניין את קהילת החוקרים, ובשנים האחרונות אנו עדים למגוון גדול של עבודות כמותניות המשתמשות בתיאוריות ובכלים המחקריים שהתפתחו בינתיים. עקב השינוי המבני שחל במערכת החינוך הקיבוצי, חלק מהעבודות המחקריות מבוסס על השוואות של ילדי קיבוץ שגדלו בלינה המשותפת לחבריהם שגדלו בלינה המשפחתית. בניגוד לעבודות של אמצע המאה העשרים, שהושפעו מאוד מהמחקר על מיסוד ועל חסך אמהי, העבודות המאוחרות של המאה העשרים ועד ימינו מתבססות על תיאוריית ההתקשרות (attachment), שהיא התיאוריה הרווחת ביותר היום בפסיכולוגיה ההתפתחותית.¹⁰ שאלת המחקר המרכזית היא אפוא אם אפשר להבחין בעקבות החינוך הקיבוצי, אם בלינה משותפת או בלינה משפחתית, בסגנון ההתקשרות של ילדים בני הקיבוץ.

תקצר היריעה מסיכום המחקר בכללותו, ולהמשך מאמר זה אתבסס על סקירה רחבה שהופיעה אצל אורה אביעזר ושותפיה, במאמר חשוב שיצא בשנת 1994 בכתב העת הידוע *Psychological Bulletin*, ואחר כך תורגם גם לעברית בספרו של יחזקאל דר, 'בחזרה אל "ילדי החלום": שבעים שנות חינוך משותף של תינוקות ופעוטים בקיבוצים'.¹¹ לפי סקירה זו, הפעלת מדד לאיכות הטיפול בגיל הרך (כפי שנמדד בטיב הסביבה של הילד, ביחסי מבוגרים וילדים, בגודל הקבוצות, ובמחקר אחד גם בטיב הפעילות החינוכית והחברתית) ברשת החינוך הקיבוצי בהשוואה למעונות יום ולמשפחתונים בישראל, מצביעה על עליונות בולטת של החינוך בקיבוץ.

כאמור, מחקרים עכשוויים רבים קשורים לתיאוריית ההתקשרות ומעריכים את התנהגות הילד במבחנים המודדים אותה. במרכז של הסקירה שלפנינו מטה-אנליזה של המימצאים על ההתקשרות של ילדי קיבוץ. המימצא העקיב העיקרי הוא שיעור ההתקשרות הבלתי בטוחה הגבוה אצל הילדים שגדלו בלינה המשותפת בהשוואה לנורמות של בני גילם. ילדים בעיר המבקרים במעון יום, או ילדי קיבוצים עם לינה משפחתית, אינם מגלים דפוס זה. החוקרים מניחים כי זוהי תוצאה של הרחקת הילד מההורים בלילה ללא מילוי מקום מתאים, כאשר שומרי הלילה העניקו רק תחושת ביטחון רופפת.

יימצא חשוב נוסף הוא שילדים שגדלו בחינוך המשותף שכלל לינה משותפת, פיתחו כישורים חברתיים כגון הדדיות ואמפטיה מוקדם יותר, ומיומנים יותר במשחק חברתי.

Mary D. Salter Ainsworth, Mary C. Blehar, Everett Waters and Sally Wall, *Patterns of Attachment*, Hillsdale, NJ 1978 10

אורה אביעזר, מארינסו ה' ואן-אטונדורן, אברהם שגיא וקארלו שוואנגל, 'בחזרה אל ילדי החלום': 70 שנות חינוך משותף בגיל הרך', בתוך: דר (עורך), *חינוך בקיבוץ משתנה*, עמ' 61-83. 11

נראה שהילדים שבקבוצת השווים שלהם חשוכים רגשית לתינוקות ולפעוטות, המצויים שעות רבות יחד. אולם, מחקרים מסכימים כי בד בבד עם המיומנות החברתית הגבוהה של ילדי הקיבוץ שגדלו בלינה המשותפת, יש אינדיקציות לריחוק רגשי באופיים. לעומתם, אצל ילדי קיבוץ שגדלו בלינה משפחתית אין סימנים כאלה.

עוד נמצא כי לאיכותה של רשת היחסים הכללית בקיבוץ יש ערך מנבא גבוה יותר להתפתחות הילד מאשר לאיכות הקשר אם-ילד. השתתפות האב בולטת יותר בחיי היום-יום במשפחה הקיבוצית מאשר במשפחה העירונית, ויש לה השפעות חיוביות על הילד. החוקרים מציינים בדאגה כי נמצאה תחלופה גדולה של מטפלות בחינוך הקיבוצי, מה שעלול לגרום אי יציבות בחוויית הילדים ולהשפיע על התפתחותם הרגשית-חברתית. מעניין לציין כי אי היציבות באיוש המקצוע נובע בין היתר מכך שעבודת המטפלת היא בעלת יוקרה נמוכה בקיבוץ מאז ומתמיד, למרות החשיבות הרבה שמייחסים לה.

בהתייחס לחשיבות קבוצת בני הגיל, מקובל היה לטעון כי בוגרי הלינה המשותפת רואים עצמם כאחים, ואינם נמשכים מינית זה לזו.¹² מימצא זה הופרך אף הוא בשנה האחרונה. מחקר חדיש שערכו ערן שור ודלית שמחאי מאוניברסיטת חיפה, ופורסם לאחרונה בכתב העת היוקרתי *The American Journal of Sociology*, מבוסס על ראיונות טרוספקטיביים-כמותיים עם שישים אנשים שגדלו בלינה המשותפת. המחקר מגלה כי הייתה גם הייתה משיכה מינית בתוך קבוצת הגיל שגדלה יחד – בניגוד לטענתו הידועה של שפר שאין התעוררות מינית, בגלל הטאבו הביולוגי של גילוי עריות. המחקר של שור ושמחאי מצא כי לא הייתה סלידה בין הנערים לנערות, אך המשיכה המינית שהתעוררה לרוב הוסתרה ונשארה בגדר פנטזיה, או שמומשה בסתר. למעלה ממחצית המרואיינים סיפרו שחשו משיכה מינית עזה או מתונה כלפי מישהו או מישהי בקבוצתם. מנגד, הם יכלו לקיים יחסי מין רק כאשר אלה נשמרו בסוד, או כאשר היה ברור שהמסגרת הקבוצתית עומדת לפני פירוק ושהפרט לא יצטרך להתמודד לאורך זמן עם ההשלכות של יחסים אלה. אם לא כן חשו כי הקשר המיני בתוך הקבוצה יפרק אותה. הסיבה להבדל בין הממצאים החדישים לקלאסיים נעוצה בין היתר בכך שבמחקר של יוסף שפר הובאה בחשבון רק התקשרות מינית שהביאה לנישואים, בעוד החוקרים העכשוויים התמקדו בתחושות המרואיינים בגיל ההתבגרות.¹³

הקטעים שלמעלה אינם אלא מבחר מזערי מספרות מחקרית עניפה. אולם לסיכום עבודת המחקר האובייקטיבי נראה כי אם מגמת הקיבוץ בראשיתו הייתה לפתח אדם

Joseph Shepher, 'Mate Selection among Second-Generation Kibbutz Adolescents and Adults: Incest Avoidance and Negative Imprinting', *Archives of Sexual Behavior*, Vol. 1, No. 4 (1971), pp. 293-307

Eran Shor and Dalit Simchai, 'Incest Avoidance, the Incest Taboo, and Social Cohesion: Revisiting Westermareck and the Case of the Israeli Kibbutzim', *American Journal of Sociology*, Vol. 114, No. 6 (2009), pp. 1803-1842

חדש – הוא נכשל בכך. ההבדלים בין בני קיבוץ לאחרים הוא מזערי. הנבואות השחורות של בטלהיים וספיירו לא התקיימו במציאות, כפי שזו משתקפת במחקר האובייקטיבי, הכמותי. אולם גם מחקרים אלה מצביעים על כך שסדרי הלינה המשותפת השפיעו באופן שלילי במידה מסוימת על התפתחות האישיות והרגש, בכיוון של אישיות חרדה ומעוכבת. החינוך הקיבוצי העכשווי, ללא הלינה המשותפת, זוכה לשבחים בלבד ומוכיח כי עבודת האם מחוץ למשק ביתה ו'ריבוי מטפלות' אינו גורם שלילי עבור ילדים.

לסיום חלק זה, לאחרונה זכו לפרסום תוצאות סקר עכשווי של מיכל פלגי ואליאט אורחן, שבו נכללו כ-500 בני קיבוץ (מידגם מקרי), שנשאלו (במסגרת שאלות נוספות) שתי שאלות על הלינה המשותפת. בשאלה הראשונה התבקשו להעריך את הלינה המשותפת כפי שחוו אותה בעצמם, אם הייתה 'שלילית', 'לא שלילית ולא חיובית', או 'חיובית'. בשאלה השנייה התבקשו לתת הערכה דומה לחוויותיהם של רוב בני גילם בלינה המשותפת – גישה עקיפה, הנחשבת לרוב בפסיכולוגיה ובסוציולוגיה כקרובה יותר לאמת האובייקטיבית.¹⁴

המימצאים שדווחו הם כי בנוגע לחווייתם האישית, 75 אחוז מהגברים ו-63 אחוז מהנשים ציינו כי הייתה חיובית. בהערכתם את התשובה האופיינית לילדי קיבוץ בני דורם, ציינו 59 אחוז מהגברים ו-49 אחוז מהנשים כי היא חיובית. יתר המשיבים התפלגו בין הערכה 'שלילית' ל'לא שלילית ולא חיובית'. בעוד העיתונות הדגישה בכותרת הידיעה שפרסמה את הרוב החיובי בשתי השאלות, כמענה מסוים לגל הפרסומים הביקורתיים על החינוך המשותף – שבהם נעסוק בהמשך – אין להתעלם מרבע עד שליש של המשיבים שנתנו תשובה שלילית לאותן שאלות. אם אכן אחד מכל ארבעה ילדים מסכם את הלינה המשותפת כחוויה שלילית, זו תופעה מדאיגה. מעבר לכך, לפי דעתי הילדים שסבלו מהלינה בבית הילדים הם כפי הנראה הרגישים והשונים שבחבורה, ובמקרים מסוימים הפכו דווקא אלה לסופרים, למשוררים, לאנשי קולנוע או אמנות, שבגרותם סיפקו את הביטוי הביקורתי, הנוקב לעתים, על חוויות ילדותם בלינה המשותפת. ילדים שסבלו בלינה המשותפת, לפי הסקר כרבע עד שליש מהם, צברו בקרבם 'עניין בלתי גמור' שדחף אותם – אם היו בעלי כישרון – 'לסגור חשבון' עם העבר באמצעות יצירה אמנותית המוקיעה את ילדותם.¹⁵ בפרפרזה על המשפט הידוע של טולסטוי על משפחות מאושרות ואומללות, נראה שלא לה שיעברו ילדות מאושרת או משפחתיות טובה, אין סיפור לספר. מי שלא סבל לא פיתח דחף ליצור בנושא זה דווקא. אין זה חידוש כי יש קשר משולש בין רגישות יתר לסבל החריגות ולביטוי אמנותי; זוהי היום חלק מההבנה הפסיכולוגית הבסיסית של תהליכי היצירה האנושית.

14 ראו, אלי אשכנזי, 'מחקר חדש: 69% מבני הקיבוצים שגדלו בלינה משותפת רואים בכך חוויה חיובית', הארץ, 26.8.2009; מיכל פלגי ואליאט אורחן, סקר דעת קהל, אוניברסיטת חיפה 2009.

מן הראוי להתייחס גם למימצא של פלגי ואורחן, לפיו חוויית הלינה המשותפת הייתה כנראה קשה יותר לנשים מאשר לגברים, נקודה שמסתמנת גם מן המחקר האיכותני. כפי שמגלים המחקר האיכותני והספרות היפה, קשיחותן של הנורמות החינוכיות מצד אחד והפולשנות של חברת הילדים מצד שני, היו מקור לדחק בחיי הילדות והנערות יותר מאשר בחיי הילדים והנערים, שלרוב נהנו מהחירות ומחיי ההרפתקנות שאפשר להם בית הילדים.¹⁶

ד. מה אנו לומדים מהמחקר האיכותני?

גם כאן אצמצם את המכלול הקיים ואתייחס בעיקר למחקר של סיפורי חיים, ולעבודות של מטפלים שתארו את ניסיונם עם לקוחותיהם מבני הקיבוץ. התמונה המתקבלת מקורפוס זה שונה מאוד מזו שלמעלה. היא משקפת אולי את הפער הקיים בכל נושא בין מימצאי הפסיכולוגיה והסוציולוגיה המחקרית, הכמותנית, המבוססים על סטטיסטיקה וממוצעים, לבין השונות הגדולה בסיפורי החיים ששומע החוקר האיכותני בשיחה אישית עם מרואייניו או המטפל בשיחה עם מטופליו.

בהתייחסותנו לסיפורי החיים או הטיפול, שהם סובייקטיביים מאוד, חשוב לזכור כי מלבד חוויות העבר, קובע את הסיפור גם ההווה של המספר או המספרת, ומקומם של האידאולוגיה הקיבוצית ושל הקיבוץ בזמן הבניית הסיפור. כפי שגורסים במחקר נרטיבי, אינני קובעת היכן האמת. המציאות היא הקולות המשולבים של כל הדברים האלה, והיא מורכבת מאוד.

עמיה ליבליך, קיבוץ מקום, תמונה מ־1978

המחקר שערכתי בבית השיטה לספרי קיבוץ מקום התבסס על שיחות שהתקיימו בשנת 1978, כשהקיבוץ חגג יובל שנים והיה עדיין במיטבו. הבעייתיות של המבנה המשפחתי עלתה בצורות שונות בשיחות, בעיקר עם החברות. אחת המשפחות שראיינתי לעומק הייתה משפחת אייסמן.¹⁷ מן הדור הראשון במשפחה זו פגשתי את אסתר, אשתו הראשונה של צבי, ואת חנה, אשתו השנייה – שתיהן חיות בקיבוץ זה עד היום. להלן קטעים נבחרים משיחותינו. אסתר, בת שבעים בעת עריכת השיחה ופמיניסטית מושבעת, אמרה:

כשבאתי לקיבוץ חשבתי למצוא בו חברה עם שיויון מלא בין האשה והגבר. באופן אישי אני גם כן חייתי כך, גם כטרקטוריסטית וגם כאשה בפוליטיקה, לכן אני מאמינה שזה אפשרי [...] לא רציתי לוותר בגלל האימהות על חיי הפעילים בחברה. כשוורד [בתם של אסתר וצבי] הייתה בת 12 או 13, יצאתי לסמינר העבודה והייתי חוזרת הביתה יום יום רק

16 ש.ש.

17 כל השמות בציטוטים מקיבוץ מקום (תל־אביב 1982) הם שמות בדויים.

בערב. בעיני זה היה טבעי מאוד שוורד תטפל בבני הקטן, שהיה אז בן 5, בשעות אחר הצהריים. [...] אני לא חושבת שהיה ניגוד בין העיסוקים שלי לחיי המשפחה. הייתי עוברת עד מאוחר והילדים היו אתי אחרי הצהריים במקום העבודה שלי. [...] אני חושבת שזה ההשג הכי גדול של התנועה הקיבוצית, שהקשרים בין הורים וילדים אינם מבוססים על זה שאמא צריכה לתת אוכל, ולרוחץ את הכלים, ולכבס את הבגדים של כולם. [...] כך יכולים היחסים בין הורים וילדים להיות באמת משמעותיים [...]. מסיבה זו אני מהתומכים הגדולים של הלינה המשותפת, או כל סידור שמבטא את הטיפול המלא של החברה בילדים, כי זו האפשרות לאשה להיות שוות זכויות ושוות יכולת בחברה. אני בטוחה שהלינה המשותפת אינה מזיקה לילדים, במיוחד משום שגישתנו ליברלית, וילד יכול מפעם לפעם לישון בחדר, אם הוא רוצה בכך. אבל כשיטה אני מאוד מתנגדת ללינה הפרטית, כי אני חושבת שזה מוציא את האם מפעילות.¹⁸

כפי שנראה מהציטוט, אסתר תמכה ללא התלבטות בחינוך המשותף, ובדבריה לא התייחסה לצורכי הילדים.

חנה, שגם היא הייתה פעילה נלהבת של התנועה הפמיניסטית, הציגה תמונה מורכבת יותר. בפרקטיקה היא הייתה נאמנה לעקרונות החינוך המשותף, אך התייחסה לספקות שחשה בצעירותה, ובעיקר בהתבוננות לאחור מנקודת הראות שלה בהווה. על עצמה כמטפלת וכמורה בקיבוץ היא אמרה: 'הנורמות של אז כלפי התנהגות הילדים היו ממש אכזריות – אבל אז הזדהיתי עמן במאה אחוז. לא היו לי ספקות שזו דרך החינוך הרצויה'. על ארבעת ילדיה היא סיפרה שהיחסים אתם אינם נוחים לגמרי, וכוללים הרכה טינה מצדם על התנהגותה האמהית בעבר. היא אמרה: 'הבעיה שלי עם הילדים קשורה בזה שתמיד הייתי פעילה בחברה, תמיד היו לי מאבקים, נקטתי עמדה ונלחמתי על הדברים שנראו לי נכונים. הקושי עם המשפחה והילדים הוא שיותר מדי הזדהיתי עם העשייה והנחתי כמובן מאליו שהקשרים במשפחה יתפתחו באופן טבעי [...]. האמנתי שיש איזו שלמות באיזה מקום, ואני הולכת לקראת זה'.¹⁹

הסתכלות על סיפורי הבנות במשפחה זו מגלה את הקושי בחייהן בבית הילדים, אם כי ברוח הזמנים שבהם נערכו השיחות, הדברים נאמרו באיפוק, ורד, בתם של צבי ואסתר, קשרה גם את חוויית הילדות שלה להתנסותה כאם בשנים מאוחרות יותר. היא אמרה:

אמא לא הייתה אשה אימהית במיוחד. היא הייתה מאוד פעילה ועסוקה. היא לא נתנה לנו הרכה בתור אם. [...] היו לי בעיות משפחתיות כל הזמן, (כך היא חוותה את גירושי הוריה), והיתה חסרה לי פינה משלי. כילדה,

18 שם, עמ' 98-99.

19 שם, עמ' 105.

נדרשנו למלא המון תפקידים בחברת הילדים. העומס עלי היה גדול מנשוא. כבר בגיל 12, היינו אחראים על התינוקות בני שלוש [במלחמת השחרור] [...] נורא מהר התבגרנו. הייתי ילדה חלשה ורגישה וכל זה היה מעל כוחותי. [...] בתור אמא התחלתי לחשוב על החינוך המשותף, כשנולדה בתי הראשונה הרגשתי שאני מאוד זקוקה לזה שהבת תהיה על ידי ולא תישן לבדה. לא יכולתי להפקיר אותה בבית הילדים [...] יש לי חרדות. כתבתי על זה מאמר ביומן המשק וקיבלתי על הראש. אמרו לי: גדלת במשפחה הרוסה, את רגישה במיוחד, אינך אובייקטיבית. [...] עם כל זה דעתי על הקיבוץ חיובית, ואף פעם לא חשבתי לעזוב.

בדברה על עבודתה כמטפלת, ורר חדלה מהאיפוק שאפיין את דבריה. היא דיברה על עבודת המטפלת כחוויה מתמשכת נוראה, כסיוט. היא סלדה מעבודתה, אך המשיכה שנים בגלל 'המצפוניות החזקה' שלה – מה שכינו חוקרי הדור השני קונפורמיות של בני הקיבוצים:

את עובדת שמונה שעות עם ילדים לא שלך, את בקושי רואה את הילדים שלך כל היום, ואחרי הצהריים, את מגיעה לחדר שלך מותשת, ואז את צריכה להתחיל לטפל בילדים שלך. זה אבסורד, וכל זה אחרי שהקיבוץ רצה לשחרר את האשה מהתפקיד המסורתי שלה! [...] אני ממושמעת, נשארתי בחינוך עד שהגיעו מים עד נפש.²⁰

איריס, בתם של צבי וחנה, סיכמה את זיכרונות הילדות שלה כך: 'אמא אף פעם לא הייתה בחדר. תמיד הייתה הולכת לרגע, וחזרת אחרי שעתיים-שלוש. [...] מה שקשה, שהיא הייתה מין דוגמא שהייתי צריכה ללכת בעקבותיה. תמיד הרגשתי שהחברה, הקיבוץ, זה אצלה הדבר הראשון בחיים, והמשפחה היא במקום השני או השלישי. [...] הרגשתי את עצמי מוזנחת כזאת, נעזבת'. כמו אחותה הצעירה ממנה סיפרה איריס כי עזבה בזמנו את הקיבוץ, מפני שלא רצתה לגדל את ילדיה בחינוך המשותף, כפי שגדלה בעצמה. בסופו של דבר, בעיקר עקב נסיבות כלכליות, חזרה איריס לקיבוץ עם משפחתה, ועל כך היא סיפרה:

כשחזרנו היה לי קשה מאוד כאם. מאוד הטריד אותי שהילדים לא ישנים בחדר. [...] אני חושבת שאנחנו, כהורים, מפסידים המון בזה שאנחנו לא מגדלים את הילדים בעצמנו. [...] אני משכיבה את הילדים די הרבה לישון בחדר. זה קשה מאוד כי הדירה מאוד קטנה. בבתי הילדים שלהם אומרים לי כל הזמן שזה לא בסדר, כי בבוקר הם מגיעים די מאוחר וקשה להם להיכנס לסדר היום. [...] אני חושבת שזה מאוד לא בסדר שילד מתעורר

בלילה ורואה כל פעם פרצוף אחר של שומרת בית הילדים, שהוא בעצם לא מכיר. כשהייתי ילדה קטנה, ממש שנאתי לישון בבית הילדים עם הכיתה שלי.²¹

מבט רב צדדי וביקורתי על החינוך המשותף בגרסתו המוקדמת סיפקה נעמה, שהייתה לפני קום המדינה אשתו של פעיל ב'הגנה' ובהעפלה, ונשארה בקיבוץ לבריה עם שתי בנותיהם הקטנות. בציטוטים להלן מבחר מועט מהדברים הקשים שהשמיעה בשיחתנו, לעתים בככי, כשתיארה את סבלה כגננת שהייתה מודעת לקונפליקט אישי עם הנורמות של החינוך הנוקשה דאז, את סבלם של הילדים שבטיפולה, ויותר מכל אלה – את סבלה כאם לבנותיה:

עודד היה בשליחות שלו באירופה ואני הייתי גננת. הייתה לי תקופה איומה [...] השיטות לגבי הילדים היו ספרטניות. רחצו את הילדים במים קרים בחורף ובקיץ, וחשבו שזה טוב, שזה חיסון ובריאות לילד. כמה הם סבלו וכמה הם שנאו להתקלח, זה היה דבר נורא. [...] היו חייבים לאכול מה שהמטבח נותן, ואם הילד לא רצה לאכול, ישבנו איתו וישבנו אתו [...] השכבנו את התינוקות על דיקטים. והרי לא היינו חברות הכי אנטי-נאורות – ולכן זה היה לי קשה מאוד. אני זוכרת את התקופה הזו בעבודה כסיוט אחד ארוך [...] הרגשתי שמהו צריך להשתנות אבל לא ידעתי איך לעשות את המהפכה. גם ההורים חשבו שכך צריך לגדל את הילדים.

ועל החוויה של חד הוריות: 'היה לנו אז חוק שאסור לבוא עם ילדים לחדר האוכל [...] כששני ההורים במקום, אחד היה נשאר עם הילדים והשני אוכל בחדר האוכל. אבל אני הייתי לבדי. מה יכולתי לעשות? כואב לי אפילו לחשוב על כך – איפה היה השכל שלנו למרוד בחוקים האלה?' עד כמה סבלה ופחדה בתה בת השלוש כשנשארה לבריה בחדר, היא גילתה רק אחרי שנים רבות. 'איך לא הבנתי אז מה עשיתי לילדה הזאת? אנחנו פשוט לא חשבנו'.²²

נראה אפוא כי בחיי אלה שפעלו וחיו במסגרת הקיבוצית בצורתה המוקדמת, היו לא מעט רגשות שליליים, מתמידים או חולפים – של הילדים על סבלם בבית הילדים ובהרחקתם מהוריהם, של האמהות שהתקשו באימוץ הפרקטיקה החינוכית שעמדה בניגוד לרגשותיהן, ושל הצוות החינוכי, שלא תמיד פעל מתוך הסכמה מלאה עם המערכת.

21 שם, עמ' 115-117.

22 שם, עמ' 51-52.

ציטוטים נוספים מקיבוץ מקום שמפאת היעדר מקום אינם נכללים כאן, מוסיפים נדבכים רבים לתמונה זו.²³

- במעבר לחומרים שהתקבלו במחקרים נוספים, ברצוני להתעכב על שלוש הערות.
1. הרהורי אשמה, חרטה, החמצה, כעס וביקורת הם חלק בלתי נפרד מחיי משפחה, ובעיקר מההתבוננות לאחור על דברים שהיו. כידוע, אין הורים שלא חשים צער על צעדים מסוימים שנקטו או שלא נקטו בחינוך ילדיהם, ואין ילדים שלא מעלים בבגרותם קיתונות של ביקורת על הוריהם. האם התופעות הבין-דוריות שאנו מייחסים לקיבוץ שונות ומיוחדות? ודאי שלא, אך אין דרך להעריך את 'גודל הצער' של המעורבים בסיפור הקיבוצי לעומת בני דורם שבעיר.
 2. בעוד הצד ההורי והילדי מיוצג לא מעט במחקר האיכותני, דומני כי פרשת החינוך המשותף עדיין לא נכתבה מנקודת הראות של המטפלות (וכן של הגננות, של המחנכים וכולי). בעוד 'המטפלת המפלצתית' משחקת תפקיד לא קטן בזיכרונות של ילדי קיבוץ, מעט מאוד נכתב על חוויותיהן של המטפלות עצמן, שרובן היו בוודאי טובות ורחומות באופיין ובהתנהגותן. גם הן היו 'קורבן', ולא תמיד 'מחולל'... נעמה וורד דיברו ארוכות בעניין זה, אך בודאי קיימים עוד חללים רבים שיש למלא אותם על מנת לקבל תמונה שלמה.
 3. כפי שנמצא בסקר החדיש שהוזכר לעיל, גם בקיבוץ מקום נדמה כי הזיכרונות הקשים משני הצדדים, של האמהות ושל הבנות, אינם מקבלים הד דומה בסיפורי הגברים. ככלל, בנים הרגישו יותר טוב בבתי הילדים,²⁴ ואצל אבות לא הופיעה כל חרטה על הפרקטיקות ההוריות שלהם בדומה לזו של הנשים. במידה שגברים העלו בעיות של החינוך המשותף, הן הוצגו כבעיות נשיות – של האמהות, רעיותיהן, ושל המטפלות במערכת – לא שלהם עצמם.

רבקה ברקוביץ, שני בתים לחלום

ספר זה מייצג את העבודה של העוסקים בכריאות הנפש בהסתכלותם על החינוך הקיבוצי ותוצאותיו האישיות. הוא מבוסס על חומרים שנאספו מלקוחותיה של המחברת כעשרים שנה לאחר עריכת המחקר הנרטיבי שלי בבית השיטה, בשילוב עם זיכרונות אוטוביוגרפיים של ברקוביץ על עצמה כילדה וכאם במסגרת הקיבוץ.²⁵ הספר, שהמחברת מבקשת לא להציגו כמחקר, מציג תמונה קשה מאוד של החינוך המשותף בקיבוצים, בדגש

23 בספרי המאוחר יותר, גלגולו של מקום, תל-אביב 2000, על קיבוץ גלגל, עברתי בקהילה שכבר עברה ללינה משפחתית. דרך המעבר מלינה בבית הילדים ללינה משפחתית מוצגת בספר בצורה מפורטת. ראו, עמ' 61-64.

24 לא כך נראה ביצירות של ספרות יפה על הקיבוץ. ראו, למשל, אברהם בלבן, שבעה, תל-אביב 2000 (להלן: בלבן, שבעה).

25 רבקה לבקוביץ, שני בתים לחלום: ילדות ואימהות בקיבוץ – שלושה דורות, ירושלים 2007.

על האמהות בשלושה דורות. התמונה המתקבלת שחורה משחור; אין בה נקודות אור, ולא גוני ביניים. מנקודת ראות אישית ומקצועית מגנה המחברת את התופעה של הפרדת הילדים מההורים בלילות, ומביעה פליאה על כך שההורים, ובעיקר האמהות, אפשרו זאת, כולל אלה שבעצמן סבלו במסגרת זו כילדות! בסיפורים חוזרים של מטופלים שונים, גברים ונשים, מתוארים קשר של שתיקה סביב האכזריות של בית הילדים וסיפורי זוועה על מטפלות מתעללות. רק מעט תובנה שופכת אור מועט על הנסיבות שבהן התפתח מוסד מעוות שכזה...

נקודת המוצא לעיון הזה הוא, כאמור, הסיפור האוטוביוגרפי של המחברת, שאותו היא רואה היום כקשה מאוד, כולל דמות אכזרית של מטפלת וסצינות של פחדים וסיוטים בלילה והאכלה כפויה ביום. התחושה היא שזוהי מעין 'השערה' – שכולם עברו חוויות שכאלה בלינה המשותפת. אוסף של סיפורי טיפול – שהם כמובן סיפורי סבל, שהרי זוהי המוטיבציה לטיפול – אכן מאושש את ההשערה, תומך בתמונה הקודרת ואף מעבה אותה בסיפורי בדידות והתעללות לרוב. בספר עולות בעוצמה חוויות פרדיגמטיות, שמאז מעגלות של דוד מלץ מ'1945 שבות ומופיעות בכל הספרות על הילדות בקיבוצים – ההאכלה הכפויה ופחדי הלילה מיללות התנים, מצד הילדים; ובעיות בהנקה (כולל השאלת חלב אם מאישה אחרת) ובהשכבה בבית הילדים, מצד האמהות.

לאיזון מה של התמונה הקשה, מנסה ברקוביץ לצייר את ההקשר שבו יכול היה לפרוח החינוך המשותף על כל עיוותיו. היא מסבירה כי מקימי הקיבוץ היו מצד אחד דור של אמונה ואידאולוגיה, ומצד שני דור שקיבל על עצמו משימות לאומיות אדירות. ציות לסמכות ואמונה בתבונתם של המנהיגים מובילי הדרך היו שני עמודי התווך של המבנה הארגוני והאידאולוגי. על רקע זה נדרשו ההורים, ובעיקר האמהות, ואף הסכימו להתכחש לנטיות לבם כלפי ילדיהם. גם היעדר סבים וסבתות, והמרחק הפסיכולוגי של אז בין הקיבוץ לעיר, תרמו את חלקם לייסודו של מבנה זה ולשימורו.

לגבי הדור השני, מסכמת ברקוביץ, הילדים והילדות שגדלו בקיבוץ נולדו לתוך השיטה. הם חונכו לצייתנות, לויתור על האינדיבידואליות, לקונפורמיות עם הערכים הקיבוציים ולכניעות לרוח הקבוצה. כך נוצרה בקרבם, כאמהות וכאבות, הנכונות לגדל גם את ילדיהם בחינוך המשותף על צורתו הראשונית – עד שלבסוף ביטלו אותו. בסיפורי המטופלים של ברקוביץ, כמו בכמה מהראיונות בקיבוץ מקום, רבים מבני הדור השני אומרים שגידלו את עצמם, נאלצו להתבגר מוקדם מאוד וקיבלו מעט מאוד מהוריהם או ממבוגרים אחרים. יש המטילים היום ספק ביושרם של המנהיגים שקבעו כיצד לחנך ילדים ומה טוב לזולת, הקפידו על אחרים, אבל חרגו מהנורמות בחייהם הפרטיים והיטיבו עם עצמם.

נורית לשם, שירת הדשא

כמו ברקוביץ, הייתה גם לשם בת קיבוץ ותרפיסטית בעבודתה המקצועית, אם כי במחקר שפרסמה לא הביאה סיפורי טיפול של לקוחותיה, אלא ראיונות עם נשים שלא במסגרת הטיפוליית. למרות זאת גישה המקצועית ניכרת בפירושים הפסיכולוגיים שהעניקה לראיונות שקיימה, ובדברי הפתיחה של מיכאל נתן מתחנת הקיבוצים לספרה.²⁶ בעוד ספרה של ברקוביץ לא עורר תגובה עזה ואולי הושקת, הרי עבודתה של נורית לשם הייתה גלים עצומים בציבור, גם מחוץ לקיבוץ, ורבים הכירו את הספר ודיברו עליו. הוא יצא בשתי מהדורות; המהדורה הראשונה יצאה ב־1991, והשנייה יצאה לאחר מותה של המחברת בשנת 1997, הומחז ושימש בסיס לדיונים רבים. מכתבי חברים שונים, מהם מחנכים, פסיכולוגים ובני קיבוץ, נכללים במהדורה השנייה, וכולם משבחים את המחברת ומביעים הסכמה עם החומר שערכה ועם מסקנותיה.

המחקר שערכה לשם היה סדרה של ראיונות עומק עם 15 נשים (ולא גברים) שנולדו וגדלו בקיבוץ, רובן במסגרות הלינה המשותפת, ואחר כך גידלו בקיבוץ או מחוצה לו את ילדיהן. הראיונות נערכו להדגשת הפרספקטיבה המשווה את חוויית המרואיינות כילדות לחוויות שהעניקו לילדיהן כאמהות. המסר של הספר חד משמעי: שההורות בשני הדורות הראשונים של הקיבוץ הייתה פגומה, וקיפחה את האמהות ואת ילדיהן. שתי נקודות מספר זה זכור לי שעוררו הדים עצומים, ואולי אף חדרו לזיכרון הקולקטיבי: האמירה המופיעה בספר, 'כאילו גדלתי בבית יתומים' (עמ' 62), והסצינה הקשה של המטפלת שקוראת לילדה בבית הילדים 'מופקרת' משום שחרגה במשהו מנורמות המשחק של הקבוצה.

מול סיפורים הדומים בתוכנם לאלה של ברקוביץ, מנסה לשם להציע מה היו המנגנונים המיטיבים אשר עזרו לילד או לילדה שגדלו במערכת ההרסנית של הלינה המשותפת. לדעתה היו שלושה גורמים מחזקים: החברות הנאמנות בתוך קבוצת בני הגיל, הספרים שרוב המרואיינות קראו כבריחה מהמציאות, והחיים בחיק הטבע, הנוף, הצומח ובעלי החיים. 'היו שעות, ואפילו ימים של שמחה ואושר', היא מסכמת ואומרת, 'והרי הם כתובים בדברי ימי הקיבוץ' (עמ' 17). בפירושה הפסיכולוגיים-סוציולוגיים, לשם איננה מאשימה את ההורים באכזריות, אלא בבורות ובתמימות. היא משערת שהיו להם כוונות טובות, ובעיקר שלא רצו לחזור על שגיאות הוריהם בעיירה. הכול נבע מההחלטה לשים במקום הראשון את הכלל ולא את הפרט, ומתחושת שליחות עצומה. גם העוני והסגפנות לא עזרו לטפח את הילדים.

אראלה למדן, משתיקה לזעקה לדיבור

מה התמונה המתקבלת כשאנו מתרחקים מהשדה הטיפולי? נדגים זאת בספרה של למדן, דוקטורט נרטיבי מנקודת מבט סוציולוגית, ואף הוא עניינו האמהות בלבד.²⁷ כאן המקום לציין כי הכותבת היא חברת קיבוץ נגבה, שנולדה בקיבוץ וגדלה בו, שגידלה בו את חמשת ילדיה וגם הייתה מעורבת במערכת החינוך של הקיבוץ כמורה וכמנהלת, כמזכירת ועדת חינוך ועוד. את ספרה הוציאה לאור הוצאת ספרים השייכת לתנועה הקיבוצית. ובכל זאת, גם היא משרטטת תמונה ביקורתית מאוד, ומביאה תיאורים קשים על מה שהיה נהוג בעבר, אם כי הסגנון מתון יותר ומקבל ופחות לוחמני,²⁸ ולו משום שהמחקר נכתב במסגרת אקדמית.

למדן מתארת שלושה דורות של אמהות בקיבוצי השומר הצעיר: אמהות הדור הראשון שחקרה הגיעו לקיבוץ מהעיר, אלה מייסדות הקיבוץ. הדור השני והשלישי כולן בנות קיבוץ, שגדלו בחינוך המשותף, ובעבר גידלו או שהיום הן מגדלות בו את ילדיהן. היא טוענת כי המעבר ההיסטורי שחל במבנה המשפחה בקיבוץ הפוך לזה שחל בעיר. בעוד בעיר אנו רואים יציאה הדרגתית של האם-הרעיה לעבודה ולפעילות בתחום הציבורי, הרי בקיבוץ רואים התכנסות יתר של האם לתוך התא המשפחתי במהלך הדורות.

המימצאים הנרטיביים מסוכמים בתיאוריה קומפקטית של שני צירים, מהקולקטיביזם לאינדיבידואליזם, ומשתיקה לדיבור. ההרכבים שמאפיינים את דורות האמהות הם: בדור הראשון האם הייתה 'אידיאולוגית-שותקת' (עמ' 55). היא 'שותקת בעניין החוויה הפרטית שלה כאם, אך מספרת בהתלהבות ובהזדהות – אם גם בכיקורת מסוימת, את ערכי הקיבוץ שדגלו בויותר על האינטימיות האימהית הפרטית' (שם). הקולקטיב, ערכיו וחיי העבודה קדמו לחוויית האמהות בחשיבותם, דבר שלפעמים, אך לא תמיד, נתפס כהחמצה.

האם של הדור השני מוגדרת כ'קונפורמית-זועקת' (עמ' 74): היא הייתה 'ציינית במעשים למסגרות הקולקטיביות, אך זועקת נגדן בדיבורה'. צייטנות ברמה ההתנהגותית מופיעה עם ביקורת פרטית נוקבת ועם כאב עצור על האמהות שנגזלה מהן. כבנות הן הרגישו שאמהותיהן לא העניקו להן רגש וגידלו אותן בלי מגע פיזי כמעט. לאמהות היום יש מקום ראשון בזהותן האישית, יותר מליחסייהן עם בן הזוג. הן מבכות את המרחק בין לבין ילדיהן, אך אינן מבטאות רגש רב כלפיהם בשיחה. בראיון יש 'זעקה חמורה' נגד הלינה המשותפת. אלה למעשה הנשים שהובילו את המהפכה של הלינה המשפחתית.

האם של הדור השלישי מכונה 'האינדיווידואלית-המדברת'. היא 'מקושרת לצרכים האינדיווידואליים שלה ומציגה אותם ישירות לעצמה, למטפלות ולנציגי הקיבוץ' (עמ' 96). אמהות הדור השלישי חוות אמהות רגשית וספונטנית. הן פחות חושבות ויותר

27 אראלה למדן, משתיקה לזעקה לדיבור, רמת אפעל 2004.

28 אפשרויות נוספות להסבר המתניות היחסית של דבריה של למדן: העובדה כי כל הנשים שרואיינו כאמהות היו גם מטפלות במערכת החינוך המשותף בעברן, ולכן ברור שהן תצדקנה יותר את המסגרת הזו. כמו כן, למדן לא חקרה עוזבות קיבוץ, שאולי היו מביאות דברים חמורים אף יותר בוויכוחניהן.

מרגישות, הן אינן מבקרות את אמהותיהן באופן חמור כמו ברור השני, אלא תופסות אותן כתומכות. הקשר של האם בת הדור השלישי לקיבוץ הוא של אהבה למקום ונוחות בתנאים. לפי למדן, לנשים מהדור השלישי זיכרונות טובים מילדותן בלינה המשותפת.²⁹ היום הן רואות את המוקד של גידול הילד במשפחה. הן משלבות קריירה ומשפחה, אך רואות את האמהות כעולה בחשיבותה על הקריירה.

עבודות נרטיביות ולא קליניות אחרות הן של אביבה זמיר ושל יערה בר-און, בנות דורות שונים בתנועה הקיבוצית.³⁰ זמיר חשפה בעבודתה את הקשר המורכב בין אמהות לבנות במסגרת הקיבוץ. מתוך עבודתה של בר-און אביא רק את שתי התובנות הבאות, המוסיפות זוויות חדשות לתמונה המתגבשת:

1. בר-און קושרת את הדיון במשפחה הקיבוצית למשפחה הישראלית בכלל, כולל העירונית, ומבקשת לראות את הדברים בהקשרם הרחב. לטענתה, בתקופת אחרי השואה, שבה אנו עוסקים ברוב המחקרים הקיבוציים, הייתה המשפחה הישראלית 'פוסט-טראומטית', ודגלה במאמץ לגדל 'ילדים גיבורים שלא ילכו כצאן לטבח'. בעקבות מטרה זו, לטענתה, סבלו כל ילדי הארץ, בקיבוץ ובעיר, מחוסר מגע רגשי או לחלופין מחיבוק רוב חונק של הגנת היתר ההורית.³¹ בהקשר זה אין היא רואה את זיכרונות הילדות שלה כבת קיבוץ, ואת החומר שהתקבל מהמחקר כגון זה שסקרנו לעיל, כמאפיינים את המשפחה הקיבוצית דווקא.

2. מה שלדעת בר-און אפיין את החינוך הקיבוצי הוא העובדה שהילד שגדל בבית הילדים לא נחשף לחיי משפחה של בני אדם 'אמיתיים', לא ראה ריב בבית, לא הבין שיש התפייסות אחרי ריב, לא ראה איך מבוגרים סולחים ומתמודדים עם משבר משפחתי וממשיכים הלאה. הילדים גדלו נטולי מודל של חיי משפחה מלאים, ורבים טענו בכגרותם שזה מקשה על הזוגיות ועל ההורות שלהם. בר-און מביאה במחקרה ראיון מרתק עם גבר שטוען כי חיי בית הילדים היו נפלאים עבורו והצילו אותו מהתמודדות עם הוריו הבעייתיים, אבל בהווה הוא חש ומצטער שלא היה לו מושג מהם בעצם חיי משפחה.³²

29 שם, עמ' 253.

30 Aviva Zamir, *Mothers and Daughters: Interviews with Kibbutz Women*, Norwood, PA 1986; יערה בר-און, 'המשפחה בקיבוץ', בתוך: אביעד קליינברג (עורך), **על אהבת אם ועל מורא אב: מבט אחר על המשפחה**, תל-אביב 2004 (להלן: בר-און, המשפחה בקיבוץ), עמ' 20-104. בהתחשב בממצא כי החינוך המשותף מהווה בעיה יותר לבנות מאשר לבנים, קשה להתעלם מהעובדה המעניינת כי כל המחקרים בספרות האיכותנית הביקורתית שנסקרה למעלה, הן נשים... אך יש להביא בחשבון כי המחקר האיכותני בכללו הוא שדה שבו עבודת הנשים בולטת. אולם לא נרחיב בנקודה ספקולטיבית זו. למבחר המחקרים יש תוספת חדישה: סמדר גונן, **שחזור אינטימי: לינה משותפת וכמיהה לאהבה**, תל-אביב 2009. ספר זה משלב זיכרונות קשים ומרים על ילדותה של המחברת בקיבוץ חפציבה יחד עם סוג של הרהורים פילוסופיים על ההתפתחות הרגשית של בני אדם, מהות האינטימיות והאהבה ותופעות מיגריות שונות.

31 בר-און, **המשפחה בקיבוץ**, עמ' 39.

32 שם, עמ' 41.

ה. על סוגות אחרות: ספרי זיכרונות וספרות יפה

כהשלמה לסקירה נעמוד בחטף, ולצורך השוואה בלבד, על שתי סוגות נוספות: ספרי זיכרונות וספרות יפה. ספרי זיכרונות מתקתקים, שכוללים אנקדוטות על העבר הבראשיתית, המשפחה והילדות בקיבוץ של פעם, מפי זקני השבט, מצויים כמעט בכל ספרייה קיבוצית. לאלה יש לרוב אופי של ספרי אגדה ונוסטלגיה, לשמירת המסורת, להקראה לילד לפני השינה או בטקסים שונים של הקיבוץ. אופייניים לסוגה זו הם למשל ספרו של ע' הלל, **תכלת וקוצים**, שיצא לאור ב-1987, והוא צרור זיכרונות נוסטלגיים והומוריסטים על חיילדות שלו והתבגרותו במשמר העמק, או ספרו של רפי רוזן, **בית הקומותיים נושם**, שנדפס לכבוד חג השבעים של קיבוץ שריד בהוצאת קיבוץ שריד, 1999. לפני שנים התוודעתי אל **סיפורי קבוצת החוגים** מאת תקוה שריג, צרור מעשיות על בית השיטה, שיצא לאור בתשל"ח.³³ ספרים אלה כתובים בעיקר לקורא הצעיר. הם מלאים פרטי הווי מבדחים וכמעט אין בהם צללים, פרט לצל הגדול של השואה שנמצא ברקע, המופיע בסיפורים שונים על ילדי שארית הפליטה שנקלטו בקיבוצים. ספרים אלה באו לשמר את העבר ולא לבקר אותו, ואינם מתיימרים לתת תמונה כוללת של העולם הפנימי והחיצוני בקיבוץ, במשפחה או בבית הילדים. אולם הסצינות המפורסמות של התנים המייללים ליד בית הילדים, בריחות הלילה של ילדים לחדר ההורים, ודמויות מטפלות קפדניות עד מפנקות, מופיעים גם בהם.

ספרי זיכרונות בעלי אופי שונה כתבו עוזבות קיבוץ, שהעזו להכניס גם בסוגה זו טון ביקורתי עד מבכה ועוין, על ילדותן בקיבוץ. עם סוג זה נמנה ספרה של יהודית כפרי, **כל הקיץ הלכנו יחפים**, זיכרונות על ילדותה של המחברת בעין החורש, קיבוץ של השומר הצעיר. אמנם הספר משופע בזיכרונות קשים, ובמיוחד בולטת בו ההשוואה בין בית הילדים הקיבוצי לבית היתומים העירוני שבו הכשירו את המטפלות, אך אין בו כעס ישיר על ההורים. להפך, הורי המחברת מוזכרים באהבה רבה ומוצגים אף הם כקורבנות תמימים של השיטה.³⁴

על מדף הספרים של הספרות הקיבוצית לסוגיה אפשר למצוא גם ספרי זיכרונות מקובצים, שבהם משתתפים חברים וחברות, ותיקים בדרך כלל, המפרסמים בקובץ משותף קטעים היוצרים ספקטרום רחב של חוויות חיים. גם ספרים אלה נכתבו בדרך כלל כדי לזכור, לחנך ולשבח, ולתת כבוד למייסדים, ולכן אין זה מפתיע שאין הטון הביקורתי רווח בהם. כדוגמה לאלה ברצוני להזכיר קובץ שיצא לאחרונה על קיבוץ מעגן מיכאל בשנים 1942-2005, ושמו **בין כרמל לים**. בפרק קצר במסגרת הנושא החינוכי, המוקדש למעבר מהלינה המשותפת ללינה המשפחתית, מצאתי ביטוי מצוין לרב קוליות הנוגעת לנושא

33 ע' הלל, **תכלת וקוצים**, תל-אביב תשמ"ז; רפי רוזן, **בית הקומותיים נושם**, שריד 1999; תקוה שריג, **מעשיות קבוצת החוגים**, בית השיטה תשל"ח.

34 יהודית כפרי, **כל הקיץ הלכנו יחפים**, תל-אביב 1997.

המורכב בו אנו עוסקים. מצד אחד, מצויים בו עדיין קולות המבכים את המעבר שביטל את מרכזיותו של בית הילדים בחיי הקיבוץ. הם משוכנעים כי השיטה היא טובה ובריאה, וחוששים שבמעבר הצפוי ללינה בבית ההורים הם עומדים לאבד את ייחודיות הישוב. מצד שני, יש המעזים אף בספר זה, שרובו ברכות ותשבחות, להביע את הכאב והקושי, אם לא שלהם עצמם – של חבריהם או חברותיהם.³⁵

אביא כאן בקצרה שלושה קולות בין הדוברים בפרק זה. הראשונה היא נירי ורד, שדבריה מייצגים תבונה משלימה ובוגרת, נטולת רגשות אשם, המביאה בחשבון את ההשתנות של רוח הזמן מצד אחד, ומצד שני את ההבדלים האינדיבידואליים בין חניכים שונים של השיטה. ורד היא הילדה התשיעית שנולדה בקיבוץ זה, ועברה בו את המסלול המלא של ילדות, אמהות וסבתאות. וכך היא כותבת:

כמחנכת בגיל הרך הייתי שלמה עם השיטה של הלינה המשותפת ואין לי שום רגשות אשם, לא לגבי הילדים שחינכתי ולא לגבי הילדים שלי. לעומת זאת, אני מאוד שמחה שהנכדים שלי גדלים בלינה המשפחתית. בזמנו התנגדתי למעבר ללינה משפחתית, מהסיבה שהאמנתי שהלינה המשותפת מאפשרת עצמאות להורים ולילדים, אך היום אני חושבת אחרת. כמטפלת, אני חושבת שהיו ילדים ששיטה זו התאימה להם והיו ילדים שהיה להם קשה מאוד לעזוב את הוריהם בגיל רך כל כך, אבל אז לא נתתי על כך את הדעת.³⁶

סמוך לדברים אלה מופיעים שני קטעים קצרים של דוברים צעירים יותר, שלכאורה הם בני משפחה אחת. דפני אסף כותבת: 'הזכרונות שלי הם של ילדות מאוד טובה, מין ילדות מופזת כזאת, מלאה אור וקרובה מאוד לטבע, לחגים [...] היה משהו מלא בילדות שלנו. הכול היה מאוד ברור. אני לא יודעת אם לייחס זאת דווקא ללינה המשותפת, אבל בסך הכול זאת הייתה ילדות נעימה'.³⁷ לעומתה כותב ירון אסף, כטוען מול הוריו ומול דור המייסדים:

אני חושב שלא חשבתם, לא עצרתם כדי לחשוב: רגע, מה זה עושה לילדים? בדיעבד, כשאני מסתכל אחורה, אני אומר: זה היה ניסוי בבני אדם, ניסוי מאוד נרחב וכמו בכל ניסוי, החזקים שרדו והחלשים או היתר רגישים סוחבים את הצלקות עד היום. אולי היה נוח לפעמים לטאטא את הבעיות מתחת לשטיח (שלא בכוונה כמובן) בעיקר למי שהיו לו ילדים בעייתיים. היו ילדים שנפגעו פגיעות קשות. [...] היום, במרחק עשרים וחמש שנה, אי

35 יהודית איילון, מירי קדם, רמי אלוני ורחל כהן (עורכים), בין כרמל ליס: קיבוץ מעגן מיכאל 1942–2005, דליה 2009.

36 שם, עמ' 242.

37 שם, עמ' 243.

אפשר להתעלם מהילדים שנפגעו אז [...] הפגיעה או הסטיגמה שנקבעה אז עוברת, לצערי, לדורות הבאים.³⁸

ולבסוף, מה אפשר ללמוד מספרות יפה? מפאת קוצר היריעה לא נוכל לעסוק בנושא זה כלל, משום שבשנים האחרונות אנו עדים לעלייה דרמטית במספר הרומנים שנכתבו על חיי הפרט בקיבוץ.³⁹ מדוד מלץ שכתב את מעגלות בשנות הארבעים, דרך אברהם בלבן שכתב את שבעה בשנת 2000, ועד נועה זית ב־2008 בספרה ארבע אחרי הצהריים, והביתה ב־2009 של אסף ענברי, נפתחו בפני הקורא העברי עלילות ודמויות שציירו בגוונים עזים את הקיבוץ ובתוכם את המשפחה, ההורים והילדים.⁴⁰ כמו בקולנוע ובאמנות החזותית, הקיבוץ הוא לאחרונה קרקע פורייה לכתיבה ספרותית, בעיקר בידי סופרות וסופרים שהשתייכו בעברם לתנועה הקיבוצית, גדלו במוסדותיה, ועברו לצמיתות או לתקופת מה לחיים בעיר, בארץ או בחו"ל. הפרספקטיבה החיצונית שאפשרו להם החיים ב'חוץ', נתנה להם את העומק הדרוש לכתיבה ספרותית ורחבה על ה'פנים' בקיבוץ.

אין צריך לומר שזהו חלון ההצצה העמוק והמורכב ביותר, מעין סיסמוגרף רגיש ההולם את מורכבות הנושא שלפנינו, ואפשר ללמוד ממנו רבות. כללית, הקו המבחין בין הסוגות הבדיוניות והבלתי־בדיוניות אינו לגמרי ברור בימינו. בפיקציה בנושא זה ישנם יסודות היסטוריים, ביוגרפיים ואוטוביוגרפיים רבים. אולם ההבחנה בין אמת לבדיון אינה נראית לי חשובה כאן. הסופרים, שמעצם טיבם הם אנשים רגישים במיוחד לסובב אותם ולחוויותיהם הפנימיות, הציגו בספרות היפה את הקיבוץ בלי כחל וסרק, כיישוב הלוקה בכל הליקויים האנושיים, ואף באחדים המיוחדים לו. אם יש תמונה משולבת של המשפחה הקיבוצית המצטיירת על סמך העבודה הספרותית המרובה והרצינית הזו, עלי לומר שכמו במחקר האיכותני זוהי תמונה כואבת, קשה וביקורתית. את הכיסוי המלא לאמירה גורפת זו אשאיר למומחים אחרים ולהזדמנות אחרת.

אסיים בשני קטעים קצרים מספרו המצוין של אסף ענברי, הביתה, המתייחסים לעניין המשפחתי. בראשית הרומן הקולקטיבי שכתב על אפיקים, הקיבוץ שבו גדל, הוא פורש את נקודת המוצא ההיסטורית כלהלן: 'הקבוצה הגדירה את עצמה כמשפחה. הפרטיות נאסרה. במשפחה אין סודות. תצלומי הורים ואחרים הוצאו ממזוודות הנצרים ורוכזו באלבום משותף. כל מכתב אישי שנשלח אל אחד מהם מאודסה וכולי [...] נפתח והוקרא לכולם בידי מי שנתקל ראשון במעטפה'.⁴¹ אולם בהמשך הרומן ברור כי הקיבוץ לא רצה, ואילו רצה לא היה יכול, לבטל את המשפחתיים שבו. על חינוך הילדים בקיבוץ

38 שם.

39 למחקר מקיף על הקיבוץ בספרות היפה ראו, שולה קשת, המחותרת הנפשית: על ראשית הרומן הקיבוצי, תל־אביב 1995.

40 מלץ, מעגלות; בלבן, שבעה; נועה זית, ארבע אחרי הצהריים, תל־אביב 2008; אסף ענברי, הביתה, תל־אביב 2009.

41 שם, עמ' 27.

מסתכל ענברי בעין לקונית ושנונה, כפי שהוא מצייר גם את יתר הנושאים הקיבוציים. כך, לדוגמה, ראוי לזכור קטע המתאר ילד בקיבוץ פונה אל חבר מבוגר באקראי במועדון, מפריע לו בקריאת העיתון ומבקש שישכיב אותו לישון בית הילדים – שהרי הילדים שייכים לכל הקיבוץ; או אנקדוטה מצוינת:

לפנות ערב, כששולחו לבקר את הוריהם, יללו עליהם התנים שהתקבצו סביב גדר הקיבוץ. 'אלוהים, תשמור עלי', לחשה ילדה בלכתה, וכשהגיעה לבית הוריה וסיפרה להם שהגיעה בשלום כי אלוהים שמר עליה, הודיע לה אביה שאין אלוהים. חושך ותנים כיתרו אותה כשעשתה לבדה, בלי אלוהים, את הדרך חזרה.⁴²

למרות המבט הביקורתי, ברצוני להתייחס לסיומו של הספר. בפרק הכמעט אחרון שמתאר את סוף הסאגה הקיבוצית, שהיא נושא הספר, כותב ענברי בסגנון מגילת איכה: 'נגמר הסיפור הסוציאליסטי, והקיבוץ היה לשק חבטות. עוזבי קיבוצים התראיינו על ילדותם האיומה, מנהיגי הציבור החרדי כינה את הקיבוצים "מגדלי שפנים וחזירים", אנשי רוח מזרחיים דרשו את אדמותיהם, ושני העיתונים שגוננו עליהם, דבר ועל המשמר, נסגרו'.⁴³ אבל, כמה עמודים הלאה משם, בהתייחסותו האחרונה לילדים בספר, פורש הסופר באפיזודה קצרה את המורכבות של הנושא שלפנינו. גיבורת האפיזודה היא קלרה, היחידה ממייסדי הקיבוץ שהיא עדיין בחיים, ומטפלת באהבה בניניה. קלרה גידלה את ילדיה בלינה המשותפת, שלה התנגדה, אך תמיד קיבלה על עצמה את עול התנועה, ואין באישיותה אפילו שמץ מהיות אם מזניחה. בקטע המתואר מבקרים אותה ניניה בדירת הקיבוץ, וכמו שעשתה לה סבתא שלה בגולה הרחוקה, גם היא 'סיפרה לניניה על הרוב הרע והרוב הטוב, וכשנין זה או אחר בא אליה לבדו, השכיבה אותו על הספה, כיתרה אותו בכריות וסובבה את הספה אל הקיר, כפי שעשתה לה סבתא שלה, כדי ליצור עולם קטן ומוגן'.⁴⁴

'עולם קטן ומוגן' הוא מה שהפסיכולוגיה המודרנית קוראת 'מרחב בטוח', הדרוש לכל ילד להתפתחותו התקינה. עולם קטן ובטוח יכול היה הקיבוץ להקנות לילדיו בכל מצב, גם בתנאים הנוקשים, הדלים והקשים ביותר. אך האם זו הייתה מנת חלקם של הילדים והילדות שהתחנכו בלינה המשותפת? האם אומנם היקנה הקיבוץ מקום בטוח לילדים שגדלו בו? זוהי השאלה שאתה התמודדו המחקרים והעבודות אשר אליהם התייחסתי במאמר זה, ואשר את תשובותיהם השונות ניסיתי לסכם.

42 שם, עמ' 150.

43 שם, עמ' 263.

44 שם, עמ' 271.

1. סיכום

אף שאינו כולל אלא פלח דק, מבחר מתוך הספרות הקיימת היום, מתבונן פרק זה בכמה סוגיות ועניינים משמעותיים בנוגע למשפחה, להורות ולילדות בקיבוץ, כפי שמן הראוי לעשות ביום הולדתה המאה של התנועה הקיבוצית. החומר מצביע על כך שהמחקר הכמותני-האובייקטיבי מחד גיסא, והמחקר האיכותני-הסובייקטיבי מאידך גיסא, נוגעים ברבדים שונים של תמונה מורכבת ורב ממדית. מבחר המחקרים האובייקטיביים שהובא בראשית המאמר מצביע על הבדלים זניחים בין ילדי הקיבוץ לילדים אחרים שגדלו במסגרות משפחתיות יותר קונבנציונליות. לעומת זאת, המחקרים האיכותניים שלמעלה, כמו גם יצירות ספרות והאמנות המרובות, מותחים ביקורת נוקבת על החינוך המשותף, ובמרכזו הלינה המשותפת, מפיהן של האמהות שפעלו ברגם חינוכי זה בעברן, ושל הילדים שהתחנכו בו. אין מקום לפסול מימצאים אלה או אחרים, שכן כל העבודות שנבחרו להצגה במאמר זה היו רציניות וחשובות. המסקנה המתבקשת היא, כאמור, שהתמונה היא רב קולית ומעידה על מציאות חברתית ופסיכולוגית מורכבת. כך או כך, תמונה זו יש להעריך יחסית לשלושה ממדים, הנוגעים לרוח הזמן, בהתחשב בתקופה שבה התרחשו הדברים, דהיינו לנורמות, לאמונות, לידע ולצרכים שאפיינו את בני התקופה כיחידים וכמשפחות, אם כהוגים ובעלי מקצוע בתחום החינוך ואם כהורים רגילים; למהותן של משפחות, בהתחשב בעובדות כי ביקורת הדדית וחוויות החמצה הן חלק בלתי נפרד מחיי המשפחה באשר היא ומזיכרונות חבריה, כי המשפחה בקיבוץ הייתה אולי לא כל כך שונה מהמשפחה היהודית בעיר באותה תקופה, ועוד לא נערך המחקר האולטימטיבי שישווה את התפתחותם ואישיותם של בני קיבוץ עם בני עיר ברמה ורקע דומה (קרוב לוודאי שמחקר כזה לא ייערך גם בעתיד מחמת קשיים מתודולוגיים שאי אפשר להתגבר עליהם); וליחסיות הנרטיב לדמותו של המספר, מתוך הבנה כי מעמדם ועמדותיהם של כל אחד ואחת מהחוקרים או הסופרים היום (כולל כותבת מאמר זה) משפיעים, בידועין או שלא בידועין, על התמונה שיצייר מכחולם. השאלה מי מספר/חוקר/מצייר/עושה סרט על הקיבוץ, ומדוע – מעורבת ללא הפרדה בתוצר המתקבל. בכל השאלות הללו ובאחרות שנסקרו במאמר, אין ספק שהקיבוץ הישראלי סיפק לכולנו שאלות מרתקות ותובנות רבות ערך במאה שנותיו.